

Вадим Арістов

**«Переворот» О.О. Шахматова
в історіографії давньоруського
літописання**

У статті розглядається комплекс обставин, завдяки яким праці О. Шахматова з історії раннього літописання стали класичними і витіснили попередню історіографію. Проаналізовано структуру т. зв. «Шахматовського повороту», тобто, як відбувався процес створення стійкої наукової традиції, заснованої на роботах дослідника. Також розглянуті концептуальні рамки осмислення феномена Шахматова в історіографії, зокрема можливість застосування в даному випадку таких понять, як «наукова школа» і «наукова парадигма».

Ключові слова: *О. Шахматов, летописознание, историографическая традиция.*

В статье рассматривается комплекс обстоятельств, благодаря которым труды А.А. Шахматова по истории раннего летописания стали классическими и вытеснили предшествующую историографию. Проанализирована структура т.н. «шахматовского поворота», т.е. то, как происходил процесс создания устойчивой научной традиции, основанной на работах Шахматова. Также рассмотрены концептуальные рамки осмысления феномена Шахматова в историографии, в частности возможность применения в данном случае таких понятий, как «научная школа» и «научная парадигма».

Ключевые слова: *А.А. Шахматов, летописеведение, историографическая традиция.*

In this article, the author examines the complex of conditions which made possible that the works of Olexiy Shakhmatov became classical and replaced the previous historiography of early Rus' chronicling. The structure of so-called «Shakhmatov's turn», i.e. of how the process of creation of the stable scholarly tradition based on Shakhmatov, is analyzed. The possible conceptual framework for the Shakhmatov's phenomenon is also considered. In particular, it concerns applicability of such notions as «scientific school» and «scientific paradigm».

Keywords: *Olexiy Shakhmatov, Chronicle Studies, scholarly tradition.*

Протягом більш ніж двох століть наукового вивчення киеворуської історії виокремилася галузь, яку часто називають «літописознавство». Вона охоплює різнопланові джерелознавчі дослідження літописних текстів. На сьогодні літописознавство має свій специфічний набір методів, понять та концепцій, більшість з яких сформувалися близько століття тому завдяки російському філологу О.О. Шахматову (1864–1920). Саме його праці у подальшому служили точкою відліку, а студії попередніх учених уявлялися не цілком науковими, недостатньо серйозними, поверховими тощо. Їх використовували доволі обмежено або ж узагалі ігнорували. Така ситуація зберігається донині. Варто твердити про існування шахматівської наукової традиції, що постала в результаті історіографічного «перевороту» і відкрила шлях до фактичного перезавантаження історіографії раннього руського літописання.

У цій статті спробуємо простежити, як і чому стався цей «переворот», як починала складатися шахматівська традиція та в яких концептуальних рамках слід розглядати цей історіографічний феномен.

* * *

Зазвичай дослідники обговорюють зміст шахматівських ідей, але в даному разі ліпше від нього відсторонитися. Одну і ту ж ідею можна подати і як логічний розвиток попередніх студій, і як цілковито незалежний винахід. Фактично Шахматов пішов другим шляхом. Цьому посприяли, по-перше, історіографічна ситуація, в якій він працював, по-друге, його манера роботи й риторика.

Як розвивається історіографія і взагалі наука? Т. Кун у своїй праці «Структура наукових революцій» висував концепцію «нормальної науки» як періоду, коли вчені перебувають у консенсусі щодо базових положень і займаються розробкою окремих питань. Сукупність базових положень («парадигма») задають рамку, в яку повинні вкладатися результати прикладних досліджень. Проте, якщо з'являється низка фактів, що суперечать парадигмі («аномалії»), «нормальна наука» може зазнати кризи. Тоді є імовірність «наукової революції» чи зміни парадигм¹.

Інший опис інтелектуального життя подав Р. Колінз². На думку соціолога, його динаміка зумовлена змінами у просторі уваги, обмеженому в силу закону малих чисел. Посилення конкуренції ідей зумовлює перехід на вищий рівень абстракції та рефлексії, послаблення конкуренції — стагнацію, спад продуктивності і навіть зниження рівня абстракції. Разом з тим, ситуація всередині інтелектуального середовища перебуває під непрямим впливом зовнішніх — соціальних — умов. Радикальні інституційні, політичні та інші

¹ Кун Т. Структура научных революций. — М., 2003. — С. 34–187.

² Collins R. The Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change. — Cambridge, Massachusetts–London, 2002. — P. 791–793.

зміни призводять до руйнування простору уваги, а відповідно — розриву в інтелектуальному континуумі. Але як тільки відбувається нове перегрупування простору уваги, інтелектуальне життя стає більш рутинним.

Спостереження над історіографією літописання XIX ст. добре ілюструють думку про циклічність розвитку науки і дозволяють окреслити деякі аспекти циклів саме на історіографічному матеріалі. Проте, якщо Кун аналізував зрушення у науці як наслідок якісних змін і «аномалій» (відкриття нових фактів, поява нового підходу тощо), нам хотілося б, за Колінзом, наголосити на кількісних, соціологічних, параметрах розвитку науки. Збіг якісних змін і сприятливих соціологічних обставин призводить до особливої успішності нових теорій. Вони виникають або в ході першого вдалого пояснення предмета, або після «забуття» попередньої історіографії.

Початок циклу становить період недослідженості або слабкої дослідженості певної теми. Тоді тільки починає формуватися історіографічний фонд цієї теми. Другий — зрілий — період характеризується жвавою дискусією, зіткненням основних поглядів на проблему, що виробилися на початковому етапі. Далі слідує кінець циклу — період передослідженості. Тоді історіографічний фонд настільки великий, що критичний огляд усіх поглядів попередників починає домінувати над власне роботою з джерелами. Ресурси старих концепцій і систем аргументацій вичерпані, але є перспективи для нових.

Саме у такій ситуації стара історіографія починає «заважати». Її треба «забути» чи зробити жорстку селекцію кількох авторитетів. Після такого «перезавантаження» можна знову досліджувати предмет ніби заново. Не біда, що багато ідей і концепцій будуть перевинайдені. Це вже буде новий історіографічний цикл. Його початковий і кінцевий періоди — найсприятливіший час для появи нової теорії.

Можна підозрювати, що ідеї Шахматова не мали б такого успіху, якби він висловив їх у середині XIX ст. Тоді студії над давньоруським літописанням переживали зрілий період свого першого історіографічного циклу. Іншою була ситуація наприкінці століття. Ще з його другої половини вчені один за одним скаржилися на надто великий обсяг літератури, якою обросло ледь не кожне питання літописознавства. Стандартними були фрази на кшталт: «про літописання написано уже дуже багато» або «немає настільки добре вивченого питання нашої давньої історії, ніж це». Відчувалася певна «втома» безліч разів переказувати довгі давні суперечки. «Забуття» історіографії стояло на часі. Це й сталося після публікації основних праць Шахматова і приходу до науки нового покоління дослідників.

Як зазначав А.Г. Кузьмін, літописознавство в останній чверті XIX ст. переживало кризу, зумовлену відсутністю перспектив³. Частина вчених

³ Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания. — М., 1977. — С. 33–34.

(наприклад, М.О. Коялович), за спостереженням Кузьміна, вбачала вихід у поверненні до старих авторитетів, як-то М.С. Соловйов чи навіть А.Л. Шльоцер⁴. Йшлося про те, щоб крайньому розкладанню літопису на різнорідні складові протиставити «восстановление хотя некоторой ее цельности»⁵. Пишучи про спільну основу літопису⁶, Коялович мав «явно иной взгляд на характер летописания: оно представлялось ему не рекой, вобравшей в себя множество ручьев, а деревом, идущим от одного корня»⁷.

Взагалі, європейська філософія і наука від часів кризи позитивізму періодично переживала різні «повернення» або «повороти» («до Канта», «до Маркса» тощо). Ще за життя Шахматова і до сьогодні його проекти іноді намагаються не зовсім коректно представити «поверненням до Шльоцера». В усякому разі, це було відмежування від чинної (тобто вже «старої») історіографії. Це суголосно думці Куна, що наука розвивається не «до» (істини, найкращого рішення), а «від»: від актуальної концепції, від панівної теорії⁸. Нові ідеї виникають як заперечення, антитеза до вже існуючих, актуальних на даний момент. Погляди «попередників наших попередників» — лише один з ресурсів заперечення. Справжнє «повернення» відбувається рідко. Ця метафора радше легітимує нове, а точніше «інше».

Шахматов «затьмарив» попередню історіографію давньоруського літописання. Причини цього звичайно вбачають у якісно новому/«вищому» рівні праць Шахматова у порівнянні зі його попередниками. Не дискутуючи тут виправданість цього (не настільки очевидного, як здавалося б) твердження, спробуємо навести й інші пояснення вказаного феномена.

Майже одразу після виходу у 1908 р. книга «Разыскания о древнейших русских летописных сводах» стала класикою жанру і почала активно використовуватися, як основна праця з літописання. Вона зайняла перше місце серед рекомендованої літератури з давньоруських джерел, потіснивши попередніх «класиків»⁹. Шахматівське дослідження, як зразок реконструкції

⁴ Там же.

⁵ Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. — Изд. 3-е. — СПб., 1901. — С. 15.

⁶ Там же. — С. 18-19.

⁷ Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания. — С. 33.

⁸ Кун Т. Структура научных революций. — С. 219–222.

⁹ Напр., див.: Перетц В.Н. Из лекций по истории древнерусской литературы. — Ч. 1: Древнейший период (11–13 вв.). — К., 1914. — С. 272–273. Тут заувага: «центральный вопросом при изучении летописи, является вопрос об ее древнейших сводах, над восстановлением которых трудился академик Шахматов» (С. 278). Далі (С. 278–282) наведено короткий переказ історії раннього літописання цілком за Шахматовим.

Пор.: Лейбович Л.И. Сводная летопись, составленная по всем изданным спискам летописи. — Вып. 1: Повесть временных лет. — СПб., 1876. — С. XXXIV–XXXIX. Тут наведено вичерпний список літератури питання без надання явної переваги одним працям над іншими.

джерел і встановлення залежності між ними наводив у своїй «Методології історії» О.С. Лаппо-Данилевський¹⁰.

Як відзначав В.М. Істрін, «высказанные им (Шахматовим. — В.А.) взгляды обыкновенно принимаются как исходный пункт для дальнейшего развития и построения, а в общих «Историях литературы» страницы, посвященные Летописи, представляют обычно простое изложение общего построения А.А. истории древнерусского летописания»¹¹. Характерно, що й одна з перших зарубіжних праць з руського літописання, написаних після виходу публікацій Шахматова, являла собою короткий переказ положень «Разысканий»¹².

Яке ж уявлення про літописознавство міг отримати читач «Разысканий» або тематичних посібників? Він би побачив суттєву перевагу Шахматова, працями якого базова література з теми ледь не вичерпувалася.

Головною вимогою до вченого, поряд з ознайомленням зі всією попередньою літературою питання, є відображення її у власному тексті через систему посилань. В ідеалі вчений не тільки вміщує відомості про роботи колег, а й викладає всю генеалогію своїх ідей. В іншому разі читач ризикує не дізнатися про більш ранні дослідження (принаймні, без труднощів і спеціальних розшуків) або не звернути увагу на їхнє існування і важливість. Саме цим «іншим разом» і є випадок Шахматова. Найважливіші його праці не перевантажені посиланнями, хоча з історіографією вчений, безсумнівно, був знайомий. Показові слова з його першої великої мовознавчої праці: «Я не счел удобным включить в этот труд указаний на историю предмета и вообще избегал всякой полемики, как с отжившими, так и с существующими воззрениями на исследуемые явления»¹³. Те саме спостерігається і в його літописознавчих працях. Наприклад, говорячи про необхідність відповісти на Питання про співвідношення початкових частин двох редакцій Новгородського Першого літопису, Шахматов пише: «Исследователи отвечали на вопрос, что именно заключалось в начальной части Синод. сп., различно. Здесь не место излагать все эти мнения: отсылаю интересующихся литературою предмета к исследованию И.П. Сенигова [...]»¹⁴. Помітне певне нехтування «літературою предмету», яка, очевидно, має значення тільки для «интересующихся».

¹⁰ Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. — Вып. 1. — Петроград, 1923. — С. 203, 214, 216, 219–220.

¹¹ Истрин В.М. А.А. Шахматов как ученый // ИОРЯС. — Т. 25. — 1920. — С. 28.

¹² Forbes N. The composition of the earlier Russian chronicles // The Slavonic review. — Vol. 1. — № 1. — 1922. — P. 74–85.

¹³ Шахматов А.А. Исследования в области русской фонетики. — Варшава, 1893. — С. 1–2.

¹⁴ Шахматов А.А. О Начальном Киевском летописном своде // ЧОИДР. — 1897. — 1897 г. — Кн. 3. — С. 3.

Самого Шахматова, здається, переймало не стільки з'ясування «історіографічної ситуації», скільки власне дослідження, начебто незалежне від неї. Вибачення вченого виглядають дещо наївно: «Поразительно мало сделано еще для изучения великорусских говоров, но, должен признаться, что я в этом исследовании не успел воспользоваться даже всем тем, что напечатано»¹⁵. Нарешті, у передмові до «Разысканий» читаємо чергове вибачення: «я не снабдил своего труда достаточным количеством ссылок на предшествующих исследователей. Перечитывая их труды во время печатания моей работы, я заметил, что в некоторых местах я высказываю положения, уже обнаруженные раньше, а в других — я не обратил внимания на противоречащие моим утверждениям мнения»¹⁶. Отже, уважно перечитати праці попередників Шахматов вирішив тільки після завершення свого твору. Ця позиція навряд чи була «злим умислом». У листі 1909 р. до Б.М. Ляпунова вчений визнавав, що не вміє «излагать с достаточной обстоятельностью те или другие научные положения; это зависит от лени; мне скучно справляться относительно того, что я раньше говорил и что говорили другие, я излагаю обыкновенно только свои последние мнения»¹⁷.

У літописознавчих текстах Шахматова нечасто і, як правило, мимохить згадані його старші колеги. Не варто надавати зайвої уваги етикетним вказівкам на попередників у передмові до «Разысканий»¹⁸. Лише в окремих випадках або у спеціальних працях вчений безпосередньо «розбирав» своїх опонентів¹⁹ або відносно детально характеризував історіографію вузьких питань²⁰. Та й у цих випадках він сам робив акцент на науковості своїх робіт у порівнянні з менш науковими працями його попередників²¹.

Загалом, Шахматов не старався демонструвати генеалогію своїх ідей і відкрито відмежовувався від попередньої історіографічної традиції. Результатом цього міг бути специфічний вплив його праць навіть на підготовленого читача. Могло складатися враження, що спадок попередників академіка

¹⁵ Шахматов А.А. Исследования в области русской фонетики. — С. 1.

¹⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. VIII–IX.

¹⁷ Робинсон М.А. Эпистолярное наследие академика А.А. Шахматова // Археографический ежегодник за 1973 г. — М., 1974. — С. 231.

¹⁸ Шахматов А.А. Разыскания... — С. III–IV.

¹⁹ Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А. Тихомирова «Обозрение летописных сводов Руси северо-восточной» // Отчет о сороковом присуждении наград графа Уварова. — СПб., 1899. — С. 103–236; Шахматов А.А. Отзыв о сочинении: Eugen Scerkin «Zur Nestorfrage» // Шахматов А.А. История русского летописания. — СПб., 2003. — С. 137–145.

²⁰ Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира. Оттиск из Сборника статей в честь В.И. Ламанского. — СПб., 1906. — С. 10–15; Шахматов А.А. Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись // ИОРЯС. — Т. XIII. — Кн. 1. — СПб., 1908. — С. 16–18.

²¹ Шахматов А.А. Разыскания... — С. V. Тут — про М.И. Костомарова.

немає уже особливої цінності, оскільки не вплинув на нього. Незалежно від того, була перервність у дисципліні, чи ні, сам по собі візуальний ефект створював її. І чи випадково, що усі праці, які закладають нові теорії, зазвичай не дуже багаті посиланнями і нечасто розкривають читачеві «кухню» появи висловлених там ідей?

Позірна неувага і водночас добра орієнтація в історіографії оберталися тим, що Шахматов часто використовував висловлені раніше ідеї як свої. Проте, нерідко він це визнавав, як-от у дослідженні російської фонетики 1893 р.: «...считаю необходимым просить Ф.Ф. Фортунатова извинить меня за то, что, повторяя высказанные впервые им положения, я иной раз не ссылаюсь на него; но мысли Фортунатова становятся понемногу общим достоянием, благодаря ученикам его, которые не могут хранить под спудом всего того, что знают из устных бесед и из лекций своего учителя»²².

Те саме спостерігається у працях з літописання. Шахматов не прагнув продемонструвати, фактично приховував генеалогію своїх ідей. Іноді посилання на першість попередників у тому чи іншому питанні суттєво «спізнювалися». Так, уже близько десяти років експлуатуючи ідею про початковий літопис, не розбитий по роках, Шахматов тільки у 1908 р. залишив у примітці куцу згадку про її походження: «Мысль о том, что первоначальная летопись была расположена раньше не по годам, не новая. Ср. ее у Н.П. Ламбина и С.М. Соловьева»²³.

Майстерність «освоювати» чужі ідеї була одним з факторів неуваги до попередньої історіографії. Використовуючи чужі в основі ідеї, моделі, спостереження, Шахматов рідко копіював їх, радше творчо обробляв, розвивав у контексті власних гіпотез. Внаслідок цього вони вже здавалися цілком «своїми», висновки — самостійними, а сам вчений — новатором.

Із цим пов'язана ще одна риса Шахматова — уміння швидко підхоплювати зародки ідей і розвивати та адаптувати до своїх синтетичних побудов. За спостереженням С.В. Чіркова, у шахматівському розборі творів І.О. Тихомирова трапляються кілька зауваг щодо методів роботи останнього, майже дослівно запозичені з розбору Тихомирова Пресняковим. Крім того, порівнюючи текст Преснякова з пізнішими текстами Шахматова, не можна не помітити навряд чи випадкові збіги у формулюваннях, метафорах і змісті методологічних ремарок. Між тим, визнаючи справедливими думки Преснякова «загалом», Шахматов заявляв про помилковість конкретних побудов²⁴. Дуже швидко підхопивши ідеї Преснякова, Шахматов розвивав їх і уже критикував колегу за недосконалість деяких висновків.

²² Шахматов А.А. Исследования в области русской фонетики. — С. 1–2.

²³ Шахматов А.А. Разыскания... — С. 97.

²⁴ Чирков С.В. А.А. Шахматов и А.Е. Пресняков (по материалам архива А.Е. Преснякова) // Исторические записки. — Т. 88. — М., 1971. — С. 386.

Таким чином, специфічна манера роботи і риторика Шахматова вплинули на формування образу вченого — засновника «справді наукового» вивчення літописання. Уявлення про розрив з попередньою традицією, яке могло впливати з текстів Шахматова, перетворилося на реальний розрив в історіографії.

* * *

Чому шахматівські ідеї з історії раннього літописання і дослідницька практика виявилися настільки конкурентоздатними? Ранні прихильники Шахматова, як-от М.Д. Присьолков та В. Пархоменко, у листах до академіка писали, що повністю залежать від нього, покладаються на його праці як на фундамент, «настільну книгу», та навіть полемізуючи, все одно виходять з його ж «изысканий»²⁵. Необхідний панегіричний тон не усуває факту: ще не знаючи близько автора, вони вже перебували під величезним враженням від його праць, причому, не тільки від самого змісту, а й форми. Дослідження Шахматова, отже, містили принаду, яка штовхала, особливо молодих учених, слідувати його поглядам.

Коротко викладаючи шахматівську схему походження індоєвропейців, слов'ян і російського народу, Ф.П. Філін дає таку характеристику її академічній долі: «Смелая и всеобъемлющая концепция А.А. Шахматова уже при его жизни вызвала много возражений, но научный авторитет ее создателя был настолько высок, что в вузовском преподавании она безраздельно господствовала в течении многих лет. Такой успех был обусловлен и тем, что критики А.А. Шахматова не могли противопоставить этой гипотезе свои концепции, которые бы сумели равноценно заменить ее»²⁶.

Майже те саме можна сказати і про історію літописання. Побудови опонентів і попередників Шахматова були або занадто уривчастими, або занадто завершеними. Перше не давало досліднику-користувачу достатнього ґрунту, а друге не давало простору для власних знахідок. Натомість побудови академіка були одночасно і всеохопними, і не цілком вичерпними.

Шахматов прагнув давати загальну картину того чи іншого явища, чи-то давньоруської мови, чи-то літописання. «Суцільний аналіз і суцільне узагальнення»²⁷, що забезпечувалися широким знанням матеріалу, створювали ефект «енциклопедичності». Величезна кількість прикладів і деталей, наведених у його працях створювала враження «точності» і «науковості» порівняно з працями авторів, котрі обмежувалися більш загальними твердженнями.

²⁵ *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — СПб., 2011. — С. 307–314.

²⁶ *Филин Ф.П.* Проблемы славянского этногенеза в трудах А.А. Шахматова // Известия Академии наук СССР: Серия литературы и языка. — 1964. — Т. XXIII. — Вып. 3. — С. 200.

²⁷ *Лихачев Д.С.* Шахматов как исследователь русского летописания // А.А. Шахматов 1864–1920. — М.–Л., 1947. — С. 267–268.

нями (хоч і заснованими на аналізі тих самих деталей). До речі, детальність дослідження К.М. Бестужева-Рюміна дала привід сучаснику Шахматова теж вважати його серйознішим, ніж усі попередні: «благодаря этому (работе Бестужева-Рюмина. — В.А.) наши взгляды на древнее летописание основываются не на предположениях, а на точных данных»²⁸.

Свого часу Істрін тонко підмітив взаємозалежність положень у шахматівських схемах літописання: «А.А. Шахматов дал своеобразную картину сложения и истории русского летописания, в которой один вывод неминусом следует за другим. Кто признает существование «Древнейшего свода» в таком именно виде, в каком его рисует автор, и кто согласится с ним во взгляде на происхождение и характер Новгородской I летописи, тот должен будет признавать и существование «Начального свода», хотя бы и не соглашался с ним в некоторых частностях как относительно времени его составления (1095 г.), так и относительно способа»²⁹.

Разом з тим, Шахматов не давав єдиної чіткої концепції, а скоріше набір взаємопов'язаних концепцій, які перетікали одна у іншу і використовували ряд спільних положень та ідей, розвинутих на єдиній методологічній основі. Ця недоконаність спонукала читача до «домислювання», отже, в рамках поглядів Шахматова давала простір для власних суджень. Саме так інший дослідник включався у процес формування нових значень «по-шахматівському». Оскільки Шахматов наочно, до деталей, демонстрував, як слід поводитись з матеріалом, іншому досліднику тільки й залишалося, як у спорті, вправно скопіювати рухи тренера.

З іншого боку, Шахматов подавав у своїх працях настільки багато складно переплетених припущень, фактів і спостережень, що легше було прийняти основні положення його на віру, ніж розбиратися у всіх тонкощах його аргументів. Простіше було створити для себе «полегшену версію», ніж відтворити в усій повноті його уявлення.

Дослідження Шахматова виглядали ефектно і привертали увагу незалежно від ставлення до них. Істрін згадував: «всех поражала новизна постановки самого способа исследования русского летописания, все удивлялись остроумным комбинациям и заключениям автора по ряду интереснейших вопросов в области летописания, но все взгляды автора или принимались на веру, или, в крайнем случае, сопровождалось замечаниям в роде того, какое сделал А.Е. Пресняков...» («всегда будет значительным элементом выводов гипотетических...»)³⁰. Ключові слова — «принимались на веру». Основне, на нашу думку, не те, який статус присвоювали колеги побудовам

²⁸ *Филевич И.* История Древней Руси. — Т. 1: Территория и население. — Варшава, 1896. — С. 356.

²⁹ *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания (начало) // ИОРЯС. — 1921. — Т. XXVI. — Петроград, 1923. — С. 80.

³⁰ Там же. — С. 47.

Шахматова (твердих висновків чи довільних припущень), а те, чи використовували вони їх у власних дослідженнях.

Вже за життя Шахматова намітилася два варіанти ставлення до його праць: або загалом прийняти, або цілком відкинути. Обрати третій шлях — конструктивної критики — було важко. «Захист» від критики забезпечувало те, що студії Шахматова, здавалося, не завершуються ніколи. В одному з листів до Шахматова кінця 1890-х років Істрін дорікав йому за те, що в нього є «странная манера в апреле отказываться от того, что сказано в марте». А це «представляет большую трудность как для усвоения, так, в особенности, для критических замечаний»³¹. Пізніше, по смерті Шахматова, Істрін писав: «появившиеся одна за другой статьи автора по вопросам летописания приучили исследователей к мысли, что взгляды автора еще не установились окончательно, что процесс его творчества еще продолжается, и что каждая следующая статья будет вносить новые данные в прежние положения»³². До того ж, «обнаруживаемое Шахматовым изумительное знание летописного материала и необыкновенное его умение владеть им невольно удерживали многих от попыток подвергнуть подробному разбору его исследования»³³.

Ці слова добре ілюструють огляди шахматівських статей М.С. Грушевським. В одному з них (з приводу першої спеціальності статті про Пзв) вчений писав: «поки автор не розвинув перед нами цілої своєї теорії що до генези нашого літописання, було-б завчасу запускатись в її оцінку чи критику»³⁴. Та сама думка простежується й в інших його оглядах³⁵. Істрін висловлював Шахматову застереження, що через фрагментарність і нестій-

³¹ *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей. — С. 280.

³² *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания. — С. 47.

³³ Там же. — С. 48.

³⁴ *Грушевський М.С.* [Рец]: *А.А. Шахматов.* О Начальном Киевском летописном своде I-III, Москва, 1897, ст. 58; *А.А. Шахматов.* Киево-Печерский Патерик и Печерская летопись (ИОРЯС, 1897, Кн. 3); *А.А. Шахматов.* Житие Антония и Печерская летопись (ЖМНП, 1898, III); *Šćepkin E.* Zur Nestorfrage (Archiv fuer Slavische Philologie, 1897, T. XIX, с. 498–554); *А.А. Шахматов* — Отзыв о сочинении: *E. Šćepkin* Zur Nestorfrage (ИОРЯС, 1898, I, с. 116–130); *Н.И. Петров* — Подлинность поучений преп. Феодосия Печерского о питии и чашах тропарных и о казнях божих (ib. 1897, III, с. 783–5); *Д.И. Абрамович* — К вопросу об источниках Несторова Жития преподобного Феодосия Печерского (ib. 1898, I, с. 243–6); *Д.И. Абрамович* — Несколько слов в дополнение к исследованию *А.А. Шахматова* «Киево-Печерский Патерик и Печерская летопись» (ib. 1898, II, с. 536–40) // ЗНТШ. — Т. 25. — Львів, 1898. — С. 9.

³⁵ *Грушевський М.С.* [Рец]: *Шахматов А.А.* Исходная точка летосчисления «Повести временных лет» (ЖМНП, 1897, III, с. 217–222); Хронология древнейших русских летописных сводов (ibid. 1897, IV, 463–482) // ЗНТШ. Т. 21. — Львів, 1898. — С. 6–7; *Грушевський М.С.* [Рец]: *А.А. Шахматов* — Начальный летописный свод и его источники (Юбилейный сборник *В.Ф. Миллера*, 1900, ст. 1–9, 4) // ЗНТШ. — Т. 11. — Кн. 2. — Львів, 1901. — С. 3.

кість висновків «можно опасаться, что долгое время Ваши выводы не войдут в достояние науки»³⁶. Як виявилось, це була одна з причин успіху.

Багатство на гіпотези й здогади, незавершеність та навіть внутрішня суперечливість текстів Шахматова забезпечували можливість віднайти в них достатньо матеріалу для різних, часто конкурентних, побудов дослідників. Незважаючи на взаємозв'язок шахматівських тверджень, вони були досить самостійні, щоб розробляти їх окремо. Зберігаючи основу шахматівської схеми (схем), можна було редукувати одні її ланки і розвинути інші.

Навіть найближчий послідовник академіка Присьолков, вибудовуючи своє бачення історії літописання на основі шахматівського, модифікував певні його положення та додав свої ідеї³⁷. Це дало можливість в подальшому критикувати Присьолкова, порівнюючи з тим же Шахматовим. Тобто, не виходячи за межі Шахматова, можна було творити нові ідеї і провадити наукову дискусію.

У цьому плані Шахматов нагадає «засновників дискурсивності» М. Фуко. Такі люди «є авторами не тільки своїх творів, своїх книг. Вони створили дещо більше: можливість і правило формування інших текстів»³⁸; «вони зробили можливим не тільки якість число аналогій, вони зробили однаково можливим і деяке число відмінностей»³⁹.

* * *

Оскільки образ Шахматова в історіографії склався ретроспективно, важливо розібратися, як колеги сприймали літописознавчі здобутки вченого у «свій час», ще не знаючи про його майбутній успіх. Для початку слід нагадати, що Шахматова сучасники знали передусім як видатного лінгвіста (що видно на прикладі статей у присвяченому йому збірнику ИОРЯС за 1920 р.). Шахматов-літописознавець стояв на другому місці. Пізніше ситуація змінювалась: його студії над літописами набували все більшої ваги.

Зайнявшись наукою з гімназичних років, Шахматов одразу привернув увагу наукової громадськості. Праці з лінгвістики швидко принесли визнання. Але у сфері вивчення раннього літописання його довго не сприймали за «нового» чи «іншого». Більше того, дехто з колег Шахматова спершу сприймав його за прямого продовжувача старих або просто панівних наукових течій. Так, Д.І. Абрамович у 1899 р. «не помічав» нічого нового у поглядах Шахматова на характер літописів, зокрема, ПВЛ. Він писав: «Высказанное еще в 1820 г. Строевым, это мнение (на Початковий літопис як

³⁶ *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей. — С. 280.

³⁷ *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. — Л., 1940. — С. 44–45.

³⁸ *Фуко М.* Что такое автор? // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Пер. с франц. — М., 1996. — С. 31.

³⁹ Там же. — С. 32.

звід/збірник. — *В.А.*) вполне подтвердилось учеными наблюдениями Погодина, Соловьева, Срезневского, Беляева, М.И. Сухомлинова, Бестужева-Рюмина, Костомарова, В.О. Ключевского, А.А. Шахматова, St. Srkulj'я, Е.Н. Щепкина, М. Грушевского, С.Ф. Платонова и др. **Самыми типичными** (виділено нами. — *В.А.*) выразителями такого взгляда являются покойные Костомаров и Бестужев-Рюмин, а в наше время — акад. А.А. Шахматов»⁴⁰.

На думку В.В. Завитневича, «со стороны преследуемой наукой задачи г. Шахматов ничего нового не вводит. Не давал он ничего принципиально нового и в методологическом отношении; но зато в смысле применения раньше практиковавшегося научного приема (розкладання зводів на складові частини і пошук першоджерел. — *В.А.*) на практике он проявил некоторое своеобразие...»⁴¹.

У праці з історії літератури Є.В. Петухова Шахматов зображений «выдающимся» продовжувачем традицій Шльоцера, Строева, Срезневського, Сухомлінова, Костомарова, Бестужева-Рюміна та носієм старих ідей і підходів⁴². Навіть М.С. Грушевський, котрий одним з перших відзначив неординарність відкриттів Шахматова, бачив його роль у відновленні студій над раннім літописанням, поверненні до традиції визначних праць 1860-х років (а не відході від них)⁴³.

Після смерті Шахматова, природно, стали більше писати про методологічне і концептуальне новаторство академіка, але «новизна» була нерідко категорією негативною. Так, за словами В.М. Істріна, «история нашего древнейшего летописания должна изображаться иначе, чем ее строит А.А. Шахматов. В этом изображении во многом придется **вернуться к старым мыслям** (виділено нами. — *В.А.*), высказанным в свое время различными исследователями, и внести лишь результаты исследования вновь привлеченных памятников»⁴⁴.

Ще вагоміша особливність реакції сучасників на Шахматова стосується статусу його гіпотез. Якщо сам учений подавав свої дослідження як «справді наукові», то в очах найбільш фахових колег по цеху його студії виглядали протилежно. Це яскраво виражено уже в відгуку О.І. Соболевського на його

⁴⁰ *Абрамович Д.И.* К вопросу об объеме и характере литературной деятельности Нестора Летописца // Труды 11-го Археологического съезда в Киеве 1899. — Т. 2. — Отделение 2. — М., 1902. — С. 24.

⁴¹ *Завитневич В.З.* [Рец.] Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. СПб. 1913 // Труды Киевской Духовной академии. 1914 г. Апрель. — К., 1914. — С. 629–630.

⁴² *Петухов Е.В.* Русская литература. Исторический обзор главнейших литературных явлений древнего и нового периода. Древний период. — 3-е изд. — Петроград, 1916. — С. 20.

⁴³ *Грушевський М.С.* [Рец]: А.А. Шахматов. О Начальном Киевском летописном своде I–III... — С. 10; *Грушевський М.С.* Найдавніша київська літопись. — С. 581–582.

⁴⁴ *Істрин В.М.* Замечания о начале русского летописания. — С. 80.

магістерське дослідження з фонетики: «Автор не доказывает, не объясняет, а как бы изрекает. Читатель находит у него аксиому, не требующую доказательств и ясную саму по себе...»⁴⁵.

Приблизно те саме враження, хоч і пом'якшене, Істрін залишив у статті в пам'ять про Шахматова за більш, ніж двадцять років потому: «...его изложение было по преимуществу догматическим и, так сказать, властным, подобно тому, как и устная его речь, при всей его мягкости, была обыкновенно и догматична и авторитетна»⁴⁶.

Тихомиров, більше відомий як жертва критики Шахматова, спершу сам писав рецензію на його статтю про Пзв⁴⁷. Розбираючи окремі положення Шахматова щодо історії новгородського літописання у XII–XIII ст., Тихомиров нерідко оцінював їх як «довільні» або безпідставні. Зокрема, він вказував: «мы думали найти в настоящем труде веские доказательства насчет всего вышеизложенного; но, к сожалению, обо всех этих сомнительных вопросах говорится, как о не требующих доказательства, все приводится в виде неоспоримых истин. Для нас, по крайней мере, и после исследования г. Шахматова эти вопросы остаются такими же спорными, как и прежде» (йшлося про початкову історію новгородського літописання)⁴⁸. Парадоксально, саме те, що гіпотези подавались як істини, створило у пізніших читачів Шахматова враження, що це й справді істини.

Зміст закидів Істріна і Тихомирова фактично повторено фахівцями, що працювали уже після виходу «Разысканий». Так, Є.В. Петухов, визнаючи Шахматова «видатним», називав його основні текстологічні концепції «домислами». Він пише: «следя за этими соображениями исследователя, мы находимся пока только в области весьма остроумных и правдоподобных, но все таки теоретических построений, и впервые становимся на прочную почву интересных для историка литературы фактов лишь в “Повести временных лет”, являющейся непосредственным результатом “Начального Киевского свода”»⁴⁹; «принимая в соображение указанные выводы из исследования Шахматова, приходится однако же стоять на почве лишь “Повести временных лет” и только на этой фактической основе наблюдать состав нашей старой летописи»⁵⁰.

У працях, написаних уже по смерті Шахматова, Істрін вважав його висновки про вставки у статтях ПВЛ другої половини X — першої половини

⁴⁵ Рец. О. Соболевського на: *Шахматов А.А.* Исследования в области русской фонетики. — Варшава, 1893 // РНБ. ВР. — Ф. 846 (Алексей Александрович Шахматов). — Спр. 12: О А.А. Шахматове [1875–1925]. — Арк. 68.

⁴⁶ *Истрин В.М.* А.А. Шахматов как ученый. — С. 36.

⁴⁷ *Тихомиров И.А.* Рец. на: *Шахматов А.А.* О начальном Киевском летописном своде // ЖМНП. — Ноябрь. — СПб., 1897. — С. 495.

⁴⁸ Там же. — С. 489.

⁴⁹ *Петухов Е.В.* Русская литература. — С. 22.

⁵⁰ Там же. — С. 23.

ХІ ст. натягнутими, а то й взагалі безпідставними⁵¹, обґрунтованими «общими соображениями, которые, конечно, не будучи подкреплены документально, вызывают возражения»⁵². Він звинувачував Шахматова у зайвому ускладненні історії багатьох фрагментів літопису і віднаходженні суперечностей на пустому місці. «Если ко всему рассказу подойти просто, то не найдем никакого противоречия», — коментував Істрін аналіз Шахматовим статті 968 р⁵³. Докоряв також за претензію на знання логіки авторів гіпотетичних творів, вважаючи, що «нельзя летописцу предписывать, чтобы он следовал нашему плану»⁵⁴.

Його загальне враження від методики виділення вставок було таким: «мы видели, что во всех разобранных примерах исходным пунктом для признания той или другой вставки является исключительно субъективное понимание каждого отдельного летописного рассказа. Но такое субъективное понимание текста, соединенное с особенным стремлением видеть в чуть ли не на всякой странице позднейшую вставку, естественно вызывает на возражение, и мы видели, что во всех случаях нет никаких оснований видеть какие-либо противоречия, которые указывали бы на наличие позднейших вставок»⁵⁵.

Чи не найгостріше висловлювався В.В. Завитневич, звинувачуючи Шахматова у формалізмі: «на основании... чисто формальных соображений можно получить только то, что исследователю “кажется”, что он “думает”, что он находит “вероятным”, “правдоподобным”; но нельзя добыть истины твердоустановленной, очевидной, несомненной»⁵⁶. На думку київського вченого, гіпотези і здогади «должны покоиться на одном общем логическом законе, законе достаточного основания»; «вне этого закона действуют только чистый произвол и необузданная фантазия»⁵⁷. У підсумку Завитневич діагностував у Шахматова та (похідного від нього) Присьолкова заміну наукової істини «бредом досужей фантазии»⁵⁸.

Зрештою, противником ідей Шахматова був і його молодший сучасник Бугославський. Він сумнівався у можливостях реконструкції незбережених зводів, заперечував шахматівську методологію (через суб'єктивність, гіпотетичність, невиправдане уявлення про літописців, некоректну роботу зі

⁵¹ *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания. — С. 51–65.

⁵² Там же. — С. 56.

⁵³ Там же. — С. 53–54.

⁵⁴ Там же. — С. 55–56.

⁵⁵ Там же. — С. 60–61.

⁵⁶ *Завитневич В.З.* [Рец.] Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. — С. 635.

⁵⁷ Там же. — С. 637.

⁵⁸ Там же. — С. 651.

списками) та дослідницьку програму⁵⁹. Бугославський єдино реальною метою бачив відтворення первісного тексту ПВЛ на основі порівняння всіх її списків (що й намагався зробити сам). Судження Шахматова про передісторію ПВЛ він вважав недоцільними і необґрунтованими.

Чи не найгостріша критика на адресу Шахматова, так само посмертно, надійшла від польського лінгвіста О. Брюкнера⁶⁰. Він відкрито називав Шахматова «фантазером» і відкидав побудови вченого, засновані на унікальних повідомленнях пізніх (тобто усіх, крім ПВЛ) руських літописів, які вважав вигадками книжників, а також Яна Длугоша. Для Брюкнера ПВЛ — єдине вмістилище початкового літописання⁶¹.

Третьою і останньою особливістю сприйняття Шахматова сучасниками, яку тут розглянемо, було прийняття шахматівських «правил гри» навіть його критиками. Це виражалося у творенні конкурентних схем історії раннього літописання та запозиченні термінології.

М. Кордуба, порівнюючи концепції Шахматова та Істріна, відзначав їхню схожість: гіпотетичність побудов, використання «фіктивних» текстів, вихід за межі суто фактичного ґрунту. Схема Істріна, на думку, історика, була тільки дещо простішою⁶². Подібну думку розвивали видавці англійського перекладу ПВЛ 1953 р.: попри відмінність схеми, підходи Істріна принципово не відрізнялися від шахматівських⁶³.

Треба зауважити, що Істрін мимоволі частково перейняв і «мову Шахматова», зокрема, термін «звід» у шахматівському значенні⁶⁴. Ба більше, відкидаючи певні положення схеми Шахматова, Істрін, тим не менш, залишав їх у своїй схемі у «редукованому» вигляді. По-перше, він визнавав можливість «доповнень» літопису у 1070-х (навіть власне Никоном) та 1090-х роках⁶⁵. По-друге, тільки-но розкритикувавши ідею Початкового зводу, Істрін стверджував, що НПЛмл у початковій частині заснована на тексті, давнішому за ПВЛ. На його думку, НПЛмл мав самостійну історію, що упиралася у Хронограф, з якого вийшла і перша редакція ПВЛ середини

⁵⁹ Бугославский С.А. «Повесть временных лет» (списки, редакции, первоначальный текст) // Старинная русская повесть. Статьи и исследования. — М.—Л., 1941. — С. 9–13.

⁶⁰ Brückner A. Rozdział z «Nestora» // ЗНТШ. — Т. CXLI–CXLIII. — Львів, 1925. — С. 1–15.

⁶¹ Там само. — С. 10–11.

⁶² Korduba M. Rozwój i obecny stan badań nad latopisami staroruskimi // Balticoslavica. Biuletyn Instytutu naukowo-badawczego w Wilnie. — Т. II. — Wilno, 1936. — S. 203.

⁶³ The Russian Primary Chronicle. Laurentian text. Translated and edited by Samuel Hazzard Cross and Olgert P. Sherbowitz-Wetzor. — Cambridge, Massachusetts, 1953. — P. 19–21.

⁶⁴ Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания. — С. 87–88, 95–97.

⁶⁵ Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания (окончание) // ИОРЯС. — 1922. — Т. XXVII. — Петроград, 1924. — С. 216.

XI ст. Крім того, вчений убачав в основі новгородського літопису саме цю першу редакцію ПВЛ⁶⁶, отже фактично клонував ідею Початкового зводу.

Критикуючи концепцію М.К. Нікольського про «поляно-руську повість» як перший історичний твір Русі, Істрін загалом демонструє ті самі методики, що й Шахматов (розбивка фраз на різномірні елементи, приписування окремих фрагментів літопису до різних текстуальних пластів тощо). Він спростовує Нікольського, спираючись на власну концепцію, а не показання джерел як такі. Іншими словами, Істрін протиставляє одному гіпотетичному тексту («повісті про полян-русь») інші (хронограф і «першу редакцію ПВЛ»), а не реальний текст. Ще точніше: він перевіряє одну гіпотетичну історію іншою⁶⁷.

Шахматов стимулював появу альтернативних концепцій передісторії ПВЛ. Усі вони подавалися як втілення критики його схеми, але насправді будувалися за її прикладом. Так з'явилася схема Грушевського, що спиралася на шахматівську ідею давньої основи НПЛмл (вона передбачала еволюцію літопису через п'ять-шість редакцій протягом XI — початку XII ст.)⁶⁸. У цьому ж ряду треба поставити концепції Істріна та Нікольського. Нешахматівські у змісті, вони копіювали саму думку про те, що можна (і треба) запропонувати якусь модель перетворення гіпотетичного початкового нарративу у відому нам ПВЛ. Так чи інакше, кожен альтернативний шахматівському проект виявлявся вторинним і вже через це програвав першовзвірцю.

* * *

Т. Кун зазначав, що нові теорії утверджуються з новим поколінням вчених, а старі відмирають по мірі фізичного зникнення старого покоління⁶⁹. «Біологічний» чинник грав і на користь Шахматова. Як справедливо відзначила В. Вовіна-Лебедева, більшість критиків Шахматова кінця XIX — першої чверті XX ст. були людьми старої виучки⁷⁰. Вони поділяли стару концепцію «збірників», підходи та ідеали науковості, відмінні від шахматівських. Навіть використовуючи його гіпотези (наприклад, Пзв), вони не визнавали їхній науковий статус, вважаючи їх більш чи менш правдо-

⁶⁶ *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания (начало). — С. 74–75, 77–78.

⁶⁷ *Истрин В.М.* Моравская история славян и история поляно-руси, как предполагаемые источники начальной русской летописи (начало) // *Byzantinoslavica*. — Т. 3. — Прага, 1931. — С. 308–332; *Истрин В.М.* Моравская история славян и история поляно-руси, как предполагаемые источники начальной русской летописи (окончание) // *Byzantinoslavica*. — Т. 3. — Прага, 1932. — С. 36–58.

⁶⁸ *Грушевський М.С.* Найдавніша київська літопись. — С. 589–592.

⁶⁹ *Кун Т.* Структура научных революций. — С. 197–198.

⁷⁰ *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — С. 299–300.

подібними припущеннями. Примітно, що більшість критиків Шахматова походила з-поза оточення вченого. Так само критичний тон був характерний для іноземних праць з руського літописання⁷¹.

Натомість Шахматов мав безперечний успіх серед молодих вчених. Є підстави вважати, що вплив Шахматова на перше покоління його послідовників живився особистими враженнями від спілкування з ученим. Не тільки наукові якості, а й відкритість у спілкуванні, щедра різнобічна підтримка грали на користь академіка. Всі знайомі й колеги в один голос відмічали його надзвичайну харизматичність, «обаяние», вплив на співрозмовника чи слухача. Зокрема, для Преснякова Шахматов — взірець «нравственной силы», добрий товариш, що допомагав усім без відмови, був «мил, как всегда»⁷². О.І. Лященко зізнався: «... не соглашаясь с некоторыми из выводов А.А. Шахматова, я все таки должен не в первый раз повторить, что он был не только великий ученый, но и замечательный человек, общение с которым доставляло каждому много радостей»⁷³.

Вчені використовували шахматівські концепції та методики не в останню чергу тому, що знали Шахматова особисто, перебували під враженням від нього (як Присьолков чи Пресняков), або мали впливових старших колег, які з ним спілкувалися (наприклад, Комарович чи Насонов). Принаймні, для петербурзького (петроградського/ленінградського) кола вчених він був «своїм». Шахматівський *sacrum* надалі передавався від покоління до покоління знов таки завдяки особистому контакту.

«Метод» і «схема» Шахматова остаточно сформувалися після Шахматова. Його дослідницька практика і набір поглядів піддавалися формалізації, догматизації та набули прикладного характеру.

За словами В.М. Істріна, «смерть унесла его [Шахматова. — В.А.] как раз тогда, когда наука... с нетерпением ожидала продолжения его работ, которые должны были... поставит его метод на твердый, незыблемый фундамент»⁷⁴. Одразу по смерті Шахматова виникла легенда про «таємницю» його «методу». М.Д. Присьолков визнавав «невозможным открытие во всей полноте тайны самого процесса изучения, сравнения и анализа наших... летописных сводов»⁷⁵. Для того, щоб використовувати, і навіть щоб полемізувати, потрібно було упорядкувати і надати «товарного вигляду» спадщині Шахматова.

⁷¹ *Korduba M.* Rozwój i obecny stan badań nad latopisami staroruskiemi. — S. 201–203; *The Russian Primary Chronicle. Laurentian text.* Translated and edited by Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor. — Cambridge, Massachusetts, 1953. — P. 19, 21.

⁷² *Пресняков А.Е.* Письма и дневники 1889–1927. — СПб., 2005. — С. 491, 520.

⁷³ *Лященко А.И.* Летописное сказание о мести Ольги древлянам (по поводу статьи проф. А. Брюкнера) // ИОРЯС. — Т. 2. — Кн. 1. — Л., 1929. — С. 335.

⁷⁴ *Истрин В.М.* А.А. Шахматов как ученый // ИОРЯС. — Т. 25. — 1920. — С. 27.

⁷⁵ *Приселков М.Д.* Русское летописание в трудах А.А. Шахматова // ИОРЯС. — Т. 25. — 1920. — С. 129.

Початки посмертної канонізації Шахматова можна простежувати вже у статтях 25-го, «некрологічного», тому ИОРЯС за 1920 р., присвяченого Шахматову⁷⁶. Сумний привід, коли про Шахматова можна було писати тільки у стилі *aut bene aut nihil* («або добре, або нічого»), задав панегіричний тон текстам цілої плеяди колег покійного. Це призвело до творення перебільшено позитивного образу Шахматова, що, імовірно, вплинуло й на усі подальші спроби осмислити науковий спадок дослідника.

Під дією панегіризму «припущення» Шахматова оголошувалися «вишновками», інтуїтивність — науковою строгістю, стандартна філігранність критики тексту ставала особливим умінням вченого, його підходи та схеми — епохально новаторськими та «істинними». У статтях цього збірника було розпочато спроби формалізації «методу» Шахматова (опис і аналіз його прийомів роботи)⁷⁷ та формулювання єдиної шахматівської «схеми» історії раннього літописання⁷⁸.

Однак найбільшу роль у створенні образу Шахматова та його методу відіграли Присьолков і Лихачов. Як неодноразово відзначалося дослідниками, Присьолков першим створив послідовну історію літописання (чого не зробив Шахматов)⁷⁹. Він звів у єдину систему різномірні та часто неузгоджені між собою гіпотези. При цьому з необхідності відбувалася селекція гіпотез та спрощення схеми.

Присьолков дав характеристику «методу Шахматова», чим власне і створив його⁸⁰. Продовження систематизації «методу» і схеми історії літописання пов'язане передусім з іменами Д.С. Лихачова і Я.С. Лур'є⁸¹. Як справедливо відзначають в літературі, Лихачов, другим після Присьолкова, детально сформулював, а Лур'є формалізував «метод Шахматова»⁸². Якщо для

⁷⁶ ИОРЯС. — Т. 25. — 1920. — Петроград, 1922.

⁷⁷ *Абрамович Д.И.* Труды А.А. Шахматова в области истории русской литературы // ИОРЯС. — Т. 25. — 1920. — Петроград, 1922. — С. 112–113, 118; *Истрин В.М.* А.А. Шахматов как ученый // Там же. — С. 28–37; *Пресняков А.Е.* А.А. Шахматов в изучении русских летописей // Там же. — С. 164–169; *Приселков М.Д.* Русское летописание в трудах А.А. Шахматова // Там же. — С. 129–134; *Сперанский М.Н.* А. Шахматов — историк древнерусской литературы // Там же. — С. 290–294;

⁷⁸ *Сперанский М.Н.* А. Шахматов — историк древнерусской литературы. — С. 298–299.

⁷⁹ *Лурье Я.С.* Схема истории летописания А.А. Шахматова и М.Д. Приселкова и задачи дальнейшего исследования летописей // ТОДРЛ. — Том 44. — Л., 1990. — С. 186; *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — С. 321–324.

⁸⁰ *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. — С. 44–45.

⁸¹ *Лурье Я.С.* Схема истории летописания А.А. Шахматова и М.Д. Приселкова и задачи дальнейшего исследования летописей. — С. 185–195.

⁸² *Кистерев С.Н.* Вехи в историографии русского летописедения // Очерки феодальной России. — Вып. 7. — М., 2003. — С. 22–23; *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — С. 475, 747–749.

Присьолкова метод «великих дужок» був доповненням класичного порівняння списків (і означав інтерпретацію структури тексту, представленого списками), то Лур'є фактично звів «метод Шахматова» до тих же класичних порівняльних прийомів⁸³.

Сталося так, що найбільший вплив у академічних структурах мали послідовники Шахматова, натомість його опоненти навіть не мали учнів, які б розвивали конкурентні концепції історії руського літописання. Варто також зважати на післявоєнну ситуацію у радянській науці, коли Шахматов лишився одним з небагатьох легітимних представників «буржуазної науки», на якого можна було спиратися.

«Засвоєння» прийомів Шахматова не варто розглядати як плавну поступову формалізацію шахматівської практики, радше як кілька різних проєктів її формалізації, тому що насправді кожен науковець творив свій власний метод. Ще за життя Шахматова почалося «змагання» за «правильне» тлумачення і застосування ідей та методик вченого (наприклад, між Присьолковим і Пархоменком)⁸⁴. Ці самі тенденції простежуються досі⁸⁵.

Опонуючи Пархоменку, Присьолков протиставляв йому Шахматова, котрий відновив «перед нами **с исключительной научной точностью** (виділено нами. — В.А.) весь ход нашего летописания»⁸⁶. У цій полеміці проявилася риса, до нині притаманна історіографії шахматівського напрямку. Присьолков писав: «несогласие с выводами А.А. Шахматова налагает на исследователя (и перед самим собою, и перед читателем) обязанность обосновать свое несогласие и доказать свое понимание истории использованных источников»⁸⁷. За цією ж логікою у новітній історіографії відбувається «відбиття атак» опонентів Шахматова. За спостереженням О.П. Толочка, «скептикам, не убежденным в том, что само ядро шахматовских теорий справедливо и даже не приемлющих самый стиль шахматовской текстологии, всякий раз предлагали сначала “последовательно опровергнуть” его построения. Иными словами, принять рамки установленного дискурса; позиция не только заранее проигрышная, но и эпистемологически ущербная»⁸⁸.

⁸³ Добровольский Д.А. В чем состоял «метод Шахматова» // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XXI веков. — Челябинск, 2011. — С. 116–117.

⁸⁴ Приселков М.Д. [Рец. на]: Пархоменко В. Начало христианства Руси. Очерк из истории Руси IX–X вв. — Полтава, 1913. — 191+IV с. // ИОРЯС. — Т. 19. — Кн. 1. — СПб., 1914. — С. 358–369; Пархоменко В. Ответ на рецензию г. Приселкова // ИОРЯС. — Т. 19. — Кн. 4. — СПб., 1914. — С. 257–259.

⁸⁵ Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — С. 470, 740; Гиппиус А.А. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции. — С. 42–62.

⁸⁶ Приселков М.Д. [Рец. на]: Пархоменко В. Начало христианства Руси... — С. 368.

⁸⁷ Там же. — С. 368.

⁸⁸ Толочко А.П. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. // Ruthenica. — 2008. — № 7. — С. 165.

Зрештою, симптоматично, що усі «опоненти» спрямовували свою критику не стільки проти того чи іншого послідовника Шахматова, скільки проти самого академіка. Це неспростовно свідчить про несамостійність «шахматівської» історіографії, її замкненість на поглядах і дослідницьких принципах засновника, коли Шахматов «проступає» у кожній новій концепції авторів цього напрямку.

Творення традиції супроводжувалося також «фактуалізацією» пропозицій Шахматова, незалежно від їхнього початкового статусу. Просте припущення «йшло в розробку», обростало деталями, включалося в історичний контекст і починало сприйматися за факт. Як писав Гайнріх фон Зібель, «для першого це питання, для другого автора — судження, для третього, без подальшого спеціального пояснення, — переконання, для четвертого і п'ятого — загальновідомий факт. Дивуються, якщо недовірливий сумнівається, невіглас вимагає доказів»⁸⁹.

Першим під вплив традиції, що склалася у працях Шахматова та його послідовників, потрапив сам Шахматов. Спрацювала історіографічна інерція: важко відкинути те, що уже здобуло визнання, було застосоване у працях інших дослідників, відтворювалося самим автором у великій кількості публікацій та виступів. Характерна термінологія (як-от, «Початковий звід»), прийоми та модель роботи, система гіпотез тощо перетворилися на своєрідний «дослідницький пакет», що почав жити власним життям.

* * *

Як класифікувати історіографічний феномен Шахматова? У літературі для цього використовуються два основних поняття: «наукова школа» і «наукова парадигма». Спробуємо оцінити можливості застосування цих понять на розглянутому матеріалі. Іншими словами, чи коректно твердити про «школу Шахматова» та «шахматівську парадигму»?

Останньою і найбільш серйозною працею, що постулює існування «школи Шахматова», є книга Вовіної-Лебедевої. Дослідниця визначає школу як «сообщество ученых или научную среду, складывающуюся вокруг лидера, главы, учителя (включая в это понятие и его самого), объединенную общими приемами исследования летописей»⁹⁰. Йдеться про те, що від старшого вченого молодші переймають навички роботи, методологію, історичні уявлення, програму досліджень тощо. Проте, застосоване у книзі поняття «школи» виглядає дещо розмитим, щоб служити пояснювальною та класифікаційною категорією. «Школа Шахматова» ніби охоплює то одне, то

⁸⁹ Sybel H. Die karolingischen Annalen // Historische Zeitschrift. — Bd. 42. — H. 3. — Oldenburg, 1879. — S. 267.

⁹⁰ Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — С. 11.

кілька поколінь; об'єднує людей, що мали як прямі контакти з академіком, так і знали про нього тільки з публікацій і спогадів старших колег.

Найчастіше у науці, зокрема, у працях з історії російської науки ХІХ — початку ХХ ст., «наукову школу» розуміли як малі колективи (часто в рамках єдиної інституції), об'єднання довкола лідера-вчителя, з єдиною теоретичною, методологічною, джерельною базою, спільною програмою досліджень, колективною ідентичністю й етосом⁹¹. Примітно, що подібним чином «наукову школу» розуміли в часи Шахматова, зокрема і він сам⁹².

Легко побачити, що такому поняттю «школи» відповідають далеко не всі види взаємодії науковців. Не вкладається в нього і т. зв. «школа Шахматова». У неї не було єдиної інституційної основи, спільної програми досліджень; послідовники Шахматова не становили власне єдиний колектив, а сам Шахматов залишався одинаком, не прагнучи створити свою сталу дослідницьку команду. Теоретичне обґрунтування шахматівського способу вивчення літописів відбулося значною мірою по смерті вченого. Post factum здійснювалися спроби окреслити напрям, засновником якого він був⁹³.

Поняття «шахматівська парадигма» застосовується останнім часом здебільшого критиками Шахматова і його послідовників⁹⁴. Воно прямо відсилає до концепції Куна⁹⁵, яка вважається однією з найкращих моделей функціонування науки. «Наукова парадигма» у Куна має два значення. У широкому значенні — це «метатеоретична єдність» ідеалів та установок, комплекс

⁹¹ *Первозванский А.А.* Объективные признаки научной школы // Академические научные школы Санкт-Петербурга. К 275-летию Академии наук. — СПб., 1998. — С. 208–210; *Умбрашко К.Б.* «Скептическая школа» в исторической науке России первой половины XIX в.: Автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. — М., 2002 / <http://www.dissertat.com/content/skepticheskaya-shkola-v-istoricheskoi-nauke-rossii-pervoi-poloviny-xix-v;> *Бон Т. М.* Русская историческая наука (1880–1905 гг.). Павел Николаевич Милоков и Московская школа. — СПб., 2005. — С. 11–12; *Свешников А.В.* Петербургская школа медиевистов начала XX века. Историко-антропологическое исследование научного сообщества. Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Томск, 2011. — С. 13, 37–38, 40–43.

⁹² *Иконников В.С.* Скептическая школа в русской историографии и ее противники. — Киев, 1871. — С. 49–50; *Шахматов А.А.* Филипп Федорович Фортунатов. Некролог // Известия Императорской академии наук. — VI: Серия. — № 14. — Петроград, 1914 г. — С. 974.

⁹³ *Гинтиус А.А.* До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции // Русь в IX–X веках: археологическая панорама. — Москва–Вологда, 2012. — С. 39.

⁹⁴ *Tolochko O.P.* Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus' // Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200). — 2011. — P. 213.

⁹⁵ *Кун Т.* Структура научных революций. — С. 13–268; *Kuhn T.S.* The Relations between History and History of Science // *Daedalus*. — Vol. 100. — Spring, 1971. — P. 271–304; *Kuhn T.S.* Second thoughts on paradigms // *The Structure of Scientific Theories*. — Urbana–Chicago–London, 1977. — P. 459–482.

«символічних узагальнень», цінностей та методичних керівництв і зразків⁹⁶ (пізніше він називав це «дисциплінарна матриця»⁹⁷). У вужчому значенні — зразок рішення певної наукової задачі⁹⁸.

Поняття парадигми цілком придатне для опису багатьох аспектів історіографії літописання XIX — початку XX ст. Друга половина XIX ст. характеризувалася роботою в рамках парадигми: приймаючи базові положення, вчені займаються розробкою локальних питань⁹⁹.

Зміни в історіографії, спричинені працями Шахматова, добре вкладаються у розуміння «зміни парадигм» за Куном. Взаємне нерозуміння між Шахматовим та іншими літописознавцями (зокрема, Тихомировим) в цьому разі ілюструватиме тезу Куна про неспівмірність парадигм, а «забуття» дошахматівської історіографії буде співзвучно з таким міркуванням: «Коли наукова спільнота відмовляється від попередньої парадигми, вона одночасно відрікається від більшості книг і статей, що втілюють цю парадигму, як непридатних для професійного аналізу»¹⁰⁰.

Більше того, слова американського вченого про прийняття нової парадигми як «навернення до віри» буквально підтверджуються враженнями критиків, які описували слідування Шахматову у релігійних категоріях. За словами Завитневича, основу прийомів Присьолкова «следует искать в [...] труде академика Шахматова, пред “результатами” которого наш автор благоговейно преклоняется»¹⁰¹; «они для него своего рода евангелие, от буквы которого он отступить не смеет»¹⁰².

При всіх перевагах теорії Куна, слід зважати на те, що вона розроблена передусім для природничих наук (science) і не може бути автоматично пересаджена на ґрунт гуманітарних наук (humanities). Помітно, що поняття «школи» і «парадигми» роблять акцент на різних аспектах інтелектуального життя: на колективній солідарності і організації вчених та системі теоретичних і методологічних установок відповідно. З двох боків описується єдине явище: колективна організація, «школа» вимагає спільної системи ідей, а «парадигма» — єдиного організованого колективу.

Ствердити існування «школи Шахматова» або «шахматівської парадигми» означає охопити феномен лише частково, лише один аспект. Крім того, обидва поняття передбачають певну жорстку структуру, яка визначає діяльність дослідників. Але пошук такої структури на конкретному матеріалі може призводити до штучності побудови.

⁹⁶ Кун Т. Структура научных революций. — С. 5.

⁹⁷ Кун Т. Структура научных революций. — С. 234–240; Kuhn T.S. Second thoughts on paradigms. — P. 482.

⁹⁸ Кун Т. Структура научных революций. — С. 240–241.

⁹⁹ Там же. — С. 211–212.

¹⁰⁰ Там же. — С. 215.

¹⁰¹ Там же. — С. 629.

¹⁰² Там же. — С. 636.

Більш ефективний шлях пропонує соціологічна теорія інтелектуальної діяльності Рендала Колінза, яка враховує концепції «наукових шкіл» і «парадигм», зорієнтована більше на гуманітарні дисципліни, а тому зручніша для опису і розуміння шахматівського феномену. Вона інтегрує в одній теорії обидва аспекти (теоретично-методологічний та організаційний), до яких окремо звертаються концепції «шкіл» та «парадигм», а також дозволяє повніше і гнучкіше описати різноманітні феномени інтелектуального світу.

Колінз наголошує на тому, що інтелектуальна робота здійснюється індивідами, а не «школами» чи «групами» як такими. При тому кожен інтелектуал передбачає певне коло людей і їхніх праць, в якому набуває значення його власна праця. Цим знімається протиставлення реального колективу колег (зокрема, «школи») і уявної аудиторії. Передбачаючи одне одного (незалежно від формальної організованості), постійно провадячи дискусію і виборюючи місця у своєму просторі уваги, інтелектуали утворюють групу. Поки існують тяжіння між учасниками дискусії, які відтворюють інтерактивні ритуали, існує спільнота. Вона буде, як «уявлені спільноти» Бенедикта Андерсона, одночасно і реальною, і віртуальною. До такої спільноти Колінз застосовує поняття «інтелектуальні мережі», побудованої на системі вертикальних та горизонтальних зв'язків (як особистих, так і заочних)¹⁰³.

«Мережі»/групи формуються довкола інтелектуальних лідерів, особливо творчо продуктивних осіб, та їхніх ідей. Останні стають священними об'єктами групи, а довкола інтелектуала-«зірки» виникає свого роду героїчний культ¹⁰⁴. Тексти «зірок» сакралізуються. Особливо помітно це у спільнотах, побудованих за «схоластичною» моделлю, коли інтелектуали головним чином є охоронцями і тлумачами канонічних текстів (на відміну від інноваційної моделі)¹⁰⁵.

Ідеї, які стають емблемами групової приналежності, «будуть яскраво блищати своїм емоційним значенням, будучи заряджені в інтерактивних ритуалах і перетворені у священні об'єкти. Ці ідеї, які діють як магнітні полюси в інтелектуальному мисленні, є фокусом довгої і серйозної уваги, котра й є найбільш інтенсивною діяльністю інтелектуального світу. ... вони непропорційно впливові, формуючи дрібніші думки в індивідуальній свідомості, як магніт залізну стружку, і створюючи тяжіння серед багатьох людей, що перетворює останніх в інтелектуальну групу»¹⁰⁶.

Шахматівська традиція є прикладом «інтелектуальної мережі», побудованої за схоластичною моделлю. Вона має свого сакралізованого лідера-засновника, «священні об'єкти» (набір текстів та ідей), ланцюжки вертикальних і горизонтальних зв'язків, що підтримуються інтерактивними ритуалами, та свою динаміку розвитку.

¹⁰³ Collins R. The Sociology of Philosophies. — P. 2, 12, 52, 790.

¹⁰⁴ Ibid. — P. 36, 43.

¹⁰⁵ Ibid. — P. 31, 793.

¹⁰⁶ Ibid. — P. 40.